

Др Иван КУСТУДИЈА

ЦРКВЕНЕ РЕФОРМЕ У ЦРНОЈ ГОРИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВИЈЕКА

Услојевитој црногорској националној историји налазе се бројни трагови њене прошлости. У њеним временским дубинама наилазимо на црногорско племе као својеврсну организацију вишевјеровног сељачког друштва. Оно је постепено, као друштвено-економска категорија, нестајало и уступало мјесто грађанском друштву. Ту су и трагови религије, вјере, вјерских обреда и светиња. Вјера код Црногораца, у својим првим фазама, имала је патријархални карактер. Народ је живио старим родовско-племенским вјерским животом, без изражене догматике и црквене догме која је била наметнута одозго. Партијархални обичаји, који се врше у кругу породице, села, братства, племена и шире, били су главни садржаји вјерског живота.¹ Народне традиције у ширем и ужем смислу биле су природа и суштина вјеровања, а хришћанство је било нека врста спољног оквира. Прва црквена здања Црногорцима су служила, поред вјерских обреда - вјенчања, погребца и другог - за сеоска, братственичка и племенска окупљања ради договора и рјешавања питања разних послужбица, давања савјета, скупова у виду сабора, гдје је народ, а претежно младеж, упражњавао патријархални забавни живот много више него вјерски. Оваква природа вјере у Црној Гори пружа нам основно објашњење што је Цетињска митрополија у прошлости могла да одигра тако прогресивну друштвену улогу, што је наставила да чини и даље, када је свјетовна власт престала да фунгира у виду владичанства и претворила се у адекватну форму свјетовне владавине књажевства.

Црногорска црква на челу са Црногорском митрополијом, као што је познато, служила је прије свега за организовање ослободилачке борбе и државе Црне Горе. Та историјска улога постепено се мијењала, зависно од историјских околности, тако да црква и њена укупна организација постепено добија улогу да служи као полуга општег народног просвјетивања и препорода. Љубомир Дурковић-Јакшић у чланку "Одређивање међуцрквеног положаја Цетињске митрополије"² тврди да је ова митрополија била у саставу Пећке патријаршије до њеног уки-

¹ Др Васо Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији 19. вијека*, Београд 1958, 25.

² Љ. Дурковић-Јакшић, *Историјски записи*, 1963, 9, 88/89.

дања 1766. године. Послије тога Црногорска митрополија наставила је да живи слободно самосталним животом. Развојем црногорског друштва у коме је дјеловала одређен је био и њен положај као потпуно независне цркве, из чега логично проистиче да се потпуна јурисдикција Цетињске митрополије сасвим поклапа са територијом на којој се ширио суверенитет црногорске државе. Ширењем и уједињењем Црне Горе и брђанских племена, јурисдикција Цетињске митрополије преноси се на та подручја и развија се истим интензитетом. Надлежност сваке православне цркве, за разлику од католичких, представља националну организацију и не протеже се даље од граница националне државе. Тако се и Црногорска митрополија проширила на територије националне државе признате Берлинским конгресом.³ Нова епархија основана је одмах послје ослободилачких ратова 1876-1878. Епархија је обухватала брђанска племена од ријеке Зете и новоприсаједињене крајеве око Никшића, Бањане, Пиву и друге и добила назив Захумско-рашка.⁴ Назив у себи садржи политичко-територијалне претензије црногорске власти. Тај назив је и нелогичан и неадекватан; она се могла најприје назвати Брдском.

Посебно поглавље у историји Црне Горе представља 19. вијек, који је на неки начин обиљежио црногорску историју. Он је за Црну Гору значио њено територијално ширење, добијање независности и међународно признање; то је вријеме њене државне изградње - од лавовог племенског савеза, расцјепкане и разједињене територије, у релативно чврсту и модерну државу, вријеме културно-просвјетног и привредног препорода и опште еманципације њеног становништва.

Петар II је уложио огромне напоре и значајно допринио изградњи црногорске државе, њеном угледу, како код сусједа тако и у европским државама. То су наставили књаз Данило, а особито књаз Никола. Црногорску политичко-правну физиономију тога доба регулисали су закони, који су имали карактер и значај устава: *Закон о ѿшачасѿва* 1833, *О ѿшѿи имовински законик* 1855. и *О ѿшѿи имовински законик* 1888. године.⁵ Уредбе и разни специјални прописи са законском снагом, који су донешени у другој половини 19. вијека, нијесу ништа друго до разрада и конкретизација начела која су садржана у поменутиим законима.⁶

У укупној црногорској државној политици тога доба црква је имала своје мјесто и улогу. Поставља се питање шта је урађено на

³ Берлински уговор су потписале: Њемачка, Аустрија, Француска, Енглеска, Италија, Русија и Пруска. Уговор садржи 64 члана. Одлуке које се односе на Црну Гору садржане су у чл. 26-33. Чланом 28 одређене су границе Црне Горе - *Народна енциклопедија државе СХС*, Београд 1925, 2, 113.

⁴ Павел А. Ровински, *Черногория*, С. Петербург 1915, том 3, 195.

⁵ Др Бранко Павићевић и др Томица Никчевић, *Историја државе и права југословенских народа*, Црна Гора од краја 18. до почетка 20. вијека, Београд 1972, 337-355.

⁶ П. Стојановић, *Међународни односи и међуушњај законских прописа и обичајног права у Црној Гори*, Историјски записи, књига 29, 1-2, 7.

плану њених промјена и мијењања набоље, да би њен прилог у процесу укупних промјена био што већи.

Његошева државничка личност најупечатљивије се манифестовала у томе да се духовњак постепено губи пред свјетовњаком. Ово недвосмислено симболизује крај двојства, крај сједињености врховне духовне и свјетовне власти у Црној Гори у рукама једног човјека. Његош није држао у истој равни свјетовну и духовну власт. Ова друга била је у сјени прве. У условима опште заосталости и сиромаштва његовог доба, била је прворазредна потреба да се све унутрашње снаге и средства, укључујући и страну помоћ, ангажују на устпостављање и јачање органа јавне власти, чиме је законито пресуђено да црквена организација мора бити занемарена и запуштена. Да је то тако, постоје бројни индикатори који нам то илуструју. Један од најпоузданијих је и "закон отачаства" из 1833. године. У њему стоји да се у Црној Гори мало ко причешћује, исповиједа и врши друге вјерске дужности, и за такво стање окривљује се свештенство. Да би се свештенство бавило и одговарало свом позиву, тим законом се препоручује да се оно не мијеша у свјетовне послове, него да се искључиво посвети цркви.⁷ О запуштености и небризи, о укупном црквеном животу за вријеме Петра II, много касније је писао црквени историчар П. Ђурић. Он у својим списима истиче да је стање цркава и манастира врло лоше, да се литургије обављају ријетко, да се људи причешћују један до два пута у животу, да се прописана форма вјенчања, крштења и сахрана не поштује већ је она обична импровизација свештеника.⁸ У ово доба свештенство није имало систематског школовања. Као резултат тога имали смо свештенике који су знали читати, а ређе и писати. Младићи су се припремали за свештеничку службу обично асистирањем код старијег свештеника, учећи од њега основе, након чега би самостално обављали свештеничке дужности. Значајно је напоменути да у ово доба примити свештенички чин, у великом броју случајева није значило посветити се том позиву, него позиву и улози главара, јер је то био значајан предуслов за добијање главарства. Та пракса да се будући главар претходно запопи, ишчезла је, не апсолутно, послје Његошове смрти, што је било у складу са промјеном форме владавине. Сердар Раде Туров Пламенац пише како је Петар II једно јутро на литургији запопио 62, а друго 75 попова.⁹ Број свештеника се нагло повећавао. Тада их је у Црној Гори било око 500, црквених здања око 200 и манастира 11, на нешто преко 120.000 становника тадашње Црне Горе.¹⁰ На овако масовно антиканонско промовисање попова реаговале су бројне православне цркве, а нарочито православне цркве Русије и Аустрије, на шта

⁷ *Правни зборник*, Подгорица 1938, бр. 5-6, стр. 92, објавио С. Боровски.

⁸ П. Ђурић, *Српска православна црква у Црној Гори*, Гласник православне цркве у Краљевини Србији, свеска за мај и јун 1901, 513.

⁹ Рукопис сердара Рада Турова Пламенца, Архив Историјског института Црне Горе.

¹⁰ Р. Вешовић, *Теокрајизам и његови одјеци у историји Црне Горе*, Цетиње и Црна Гора, Београд 1927, стр. 141.

им је одговорено да у Црној Гори постоје одређене индивидуалности и специфичности и да због тога морају постојати изузеци од правила.

Оцјењујући тадашње стање цркава, манастира и свештенства, могло би се закључити да је владало опште сиромаштво. Цркве су биле мале, ниске и веома сиромашно опремљене. Велики број био је опремљен прилозима и страним помоћима, а нарочито помоћи из Русије.¹¹ Црквена здања оправљана су и грађена добровољним и обавезним радом или давањем у природи и новчаним прилозима мјештана. Има записа у којима се јављају реаговања и честе несугласице између сељака око тих давања, на што су органи власти интервенисали. У цјелини гледано, мјештани су имали да плаћају мајсторе, а сељаци су их углавном послуживали у радовима око грађења зидова, ограда и других послова. За изразу иконостаса који су били оскудни али скупи тражени су мајстори са стране.

Његош је наговјештавао оно што ће се десити, да се раздвоје свјетовна и духовна власт, јер "крст и мач" не могу да се држе у једној руци, а то је иначе форма владања која је превазиђена, нестала и у Европи.

Проглашавањем Црне Горе за књажевину и Данила за књаза, владарска власт функционише у свјетовној форми. На ову промјену није било никаквих отпора међу главарима и у народу, што показује да су ове промјене биле сазреле. Борба између Пера Томова Петровића и Данила водила се само око тога ко ће бити књаз а не владика, што може да буде још један доказ нужности ових промјена. Неспорно је да је ова промјена убрзала процес даљег изграђивања државне власти у борби за независност Црне Горе и њено међународно признање.¹² Захтјев да се Данило закњазу образлаже се да је двојство као облик владавине ишчезло у цијелој Европи и да више не стоји да се двије ствари тако различите као "крст и сабља" држе у једној руци. Одвајањем ових функција јасно је стављено до знања да Данило свјетовну врховну власт не жели да дијели и да у том не треба да буде било каквих илузија. Изразио је спремност и одлучност да развија државно-династичку власт, а да занемарљиво држи црквено-теократску.¹³ Одвајањем функција свјетовне од духовне власти одмах се поставило питање избора новог црквеног поглавара - владике. То се поставило као крупно политичко и дипломатско питање. Зато је то и изазвало живо интересовање, како унутар земље тако и у спољном свијету. За спољни свијет је то било од посебног значаја, па се интересују, чак и мијешају, ко ће бити нови црквени поглавар у Црној Гори. То интересовање су нарочито, и у првом реду, изразиле Русија и Аустрија. Свака од њих је имала свој интерес - Русију занима како ће функционисати врховна свјетовна власт у Црној Гори, каква ће бити њена спољно-политичка оријентација и колико ће бити везана за Русију, а Аустрија се плаши, и зато опомиње књаза, да не би смио помишљати на неку обнову црквене

¹¹ М. Медаковић, *Животи и обичаји Црногораца*, Нови Сад 1866, 32-34.

¹² Др Томица Никчевић, *Политичке стварује у Црној Гори у процесу стварања државе - одељак Проглашење књажевине у Црној Гори*, стр. 183-187.

¹³ Вук Караџић, *Долазак књаза Данила у Црну Гору*, Српске новине за 1852, бр. 136-140.

јурисдикције Црногорске митрополије над сусједним Приморјем. Данило на упозорења Аустрије даје одговор да се раније грешке неће поновити.¹⁴ Дакле, избор митрополита наметао се као неодложно питање. Књаз није журио да га ријеша.

У династији Петровића биле су свјеже и снажне традиције везане за положај владике, па су пазили по мјери Даниловој коме дати ту функцију и колико му дати ауторитета. Свакако, што мање. За положај епископа или архиепископа тада је тешко било наћи богословски спремног - образованог и истовремено политички погодног човјека. Ово високо звање и положај требало је дати некоме за кога се са сигурношћу може тврдити да се неће мијешати у свјетовне послове државе. С обзиром на традицију Петровића којима је то припадало, требало је наћи личност која има титулу, а мање ауторитета. Није случајно што ни за Данилове владе ни све до краја владавине Петровића ниједан човјек из куће Петровића није постављен за митрополита Црногорске митрополије, чак ни из најугледнијих главарских црногорских кућа. Ово има вишеузрочно објашњење. Први кандидат био је Никодим Раичевић, који је до овога доба играо видну улогу у политичком животу Црне Горе. Обављао је дужност острошког архимандрита. Данило није био расположен за његово устоличење, а Руси га форсирају у више покушаја.¹⁵ Данило је одбијао руске иницијативе и наводио разлоге. Код њега је постојала бојазан да би се преко Раичевића црква мијешала у свјетовне послове, што у тадашњим црногорским приликама није имало никаквог реалног основа. Истина, Данило је желио да буде потпуно слободан у погледу избора личности, времена и мјеста његовог завладичења. Одбијањем овог предлога, Данилово оклијевање и одуговлачење прекинуто је крајем 1858. године, када је пронађен кандидат - Никанор Ивановић Његуш, родом из Далмације, а даљим поријеклом из Црне Горе. Он је завладичен у Петрограду, а од доласка у Црну Гору до завладичења 1858. године био је предмет честе политичке и дипломатске пажње.¹⁶ Треба истаћи да је и раније, а нарочито тада, изражена од стране Аустрије и Русије тежња да највише црквене положаје у Црној Гори користе као полугу свог политичког утицаја на Црну Гору.¹⁷

Каријера Никанора Ивановића у чину митрополита Црне Горе трајала је непуну годину и по дана, до Данилове смрти. У историографији му се приписује да је био вишегрешан, а војвода Мирко га почетком августа 1860. године, узимајући један разлог, лишава положаја у Црној Гори.¹⁸ Књаз Никола га је и практично разријешао, о чему га обавјештава писмом које је написао на француском језику: "Част ми је,

¹⁴ Државни музеј Цетиње, документ од 2. VIII 1852.

¹⁵ Државни музеј Цетиње, Руски посланик у Бечу Мајендорф - књазу Данилу, августа 1853.

¹⁶ Руски конзул у Дубровнику каже да је тријумвират који су чинили Никанор Ивановић Његуш, књегиња Даринка и француски конзул у Скадру, "Црну Гору одвојио од Русије и везао за Француску".

¹⁷ Петар И. Поповић, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. 4, 1959, 73.

¹⁸ Ристо Драгићевић, *Ошћусиј владике Никанора Ивановића*, Записи 24, 186-188.

монсињору, да вас извијестим да нијесте више владика на Цетињу. Ваше отсуство са погребна књаза, вашег добротвора, узрок је вашег отпуштања".¹⁹ Никанор Ивановић побјегао је из Црне Горе. О узроцима бјекства различито се коментарисало, а запажено су реаговале Аустрија и Русија. Тим поводом Ровински је написао: "Мислим да је то учинио из страха бојећи се да га не би сматрали за саучесника убиства (књаза Данила - подвукао И. К.) јер се тада препричавало да је то било дјело Аустрије, а он, бивши Аустријанац, стварно је био и по духу Аустријанац."²⁰

Књаз Данило је наслиједио запуштене црногорске цркве као институције и свештенство као њихове службенике, па је државна власт морала предузимати мјере да врши промјене набоље. Његове мјере на пољу црквеног живота и општег положаја свештенства биле су прилично опсежне. Одмах је донио неколико мјера којима је хтио да регулише нека основна црквена питања. Вук Врчевић, поред осталог, пише како је Данило наредио да се одмах васпостави вјерска обавеза поста, која је била занемарена. Врчевић донекле указује на мотиве доношења ове наредбе.²¹ Црногорска средина, таква каква је била, прихватањем поста који је био готово једино духовно средство преко кога се на конкретан начин могао уливати страх од више силе на небу, и посредно на земљи, имао је своје посебно вјерско обиљежје. Црквену дисциплину и ред у вјерски живот тек је требало уводити. Данило је у том циљу на Цетињу окупио све свештенике Црне Горе и наредио да је свако свештено лице дужно да сваког недељног дана и празника служи литургију у својој парохији и запријетио да ће "грубо платити" ко се не буде придржавао ове наредбе. *Закоником* књаза Данила у чл. 68 се каже: "Сваки свештеник у нашој земљи дужан је сваке недјеље у цркву ходити и народ колико се више може на добро поучавати и свету вјеру у њима утврђивати; ко ли ово не би чинио биће лишен свештеничког чина..."²² *Закоником* је регулисан грађанско-правни положај свештенства, који је био истовјетан са положајем осталих поданика Црне Горе. Тим *Закоником* у члановима 66, 81, 86 и 92 нормиране су још неке од обавеза цркве и свештенства према народу, као и однос народа према цркви као институцији и свештеницима као црквеним службеницима. Поред осталог, регулисано је и питање брака, које је било од посебног друштвено-моралног значаја у Црној Гори. Улога свештеника при склапању брака у суштини се сводила на извршење закона и обављање сакралне радње. *Законом* је појачана одговорност, с обзиром на осјетљивост овога питања.

Данило се старао о материјалном положају свештенства. Он је 1854. године донио наредбу о наградама за вршење свештеничких услуга. Ова наредба је практично оживотворење наредбе Петра I, која се

¹⁹ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1824*, Београд 1924, 159.

²⁰ П. Ровински, *Черногорија*, Петроград, том 3, 191.

²¹ Вук Врчевић, Рукопис у архиви Историјског института, фасцикла 62.

²² *Зборник судских закона, наредаба, међународних уговора за Књажевину Црну Гору*, Цетиње 1912, књ. 2, *Данилов законик*, наведени члан.

односила на обавезе према свештенству у погледу награде за погреб домаћина, домаћице, за прекаду крсног имена, за крштење дјетета и др. Обавеза је била у природи и звала се "бир" а плаћана је у талирима.²³ Дјелатност на уређењу црквених прилика најбоље нијесу се исцрпљивале општим законима и наредбама, него су књаз и његови органи власти интервенисали у појединачним случајевима, обраћајући се главарима нахија, посредно и непосредно, да раде на обнови цркава и манастира, да црквеним поглаварима предају сав црквени инвентар, да се о томе направи прописана евиденција, да буду на услузи и при руци, уз пуно поштовање калуђера и других свештених лица.²⁴ Било је више свештеника него цркава и манастира. Сваки свештеник живио је, по правилу, у свом селу, односно братству и племену. Територијални обим парохија није био формално утврђен, него је био условљен бројем свештених лица на одређеном подручју. Милорад Медаковић пише да је било свештеника који је имао да послужује само 12 или чак само 8 кућа.²⁵ У погледу начина живота свештеници живе на устаљени начин - облаче се као и други Црногорци, не носе браду, носе оружје и ратују, обављају домаће пољопривредне послове, тргују и сл. Једино су се нешто разликовали калуђери, којих је тада у Црној Гори било десетак, и имали су обиљежја свештених људи. Политика Петра II да се будући главари претходно запопе, доноси плодове у вријеме књаза Данила и књаза Николе. Познат је број црногорских главара који су у то доба били попови, као што су војвода Илија Пламенац, поп Ристо Бошковић, поп Ђуро Кусовац, поп Ђоко Пејовић, сердар Перо Матановић и многи други.

Школовању свештеничког кадра Данило је посвећивао извјесну пажњу. Свештенство у то доба је било слабо писмено и образовано. По ријечима М. Медаковића "...мало их је који разумију правило црквено".²⁶ Попови су тада знали да читају, слабије да пишу, а служба им се састојала из неколико главних црквених радњи и обреда. Тако је Никанор Ивановић 1853. године довео из Задра на Цетиње православног клерика Анта Мацуру, да би му помогао у црквеним пословима и организацији школства у Црној Гори. Вук Врчевић пише о овом извањцу да је у Цетињском манастиру окупио дванаесторо дјеце и учио их црквеном пјевању. Дјецу је узео из цетињске основне школе или њене свршене ученике и они су постајали свештеници. Ова школа, да би могла да одговори све већим потребама за свештеничким и учитељским кадром, прерасла је 1856. године са троразредне на петоразредну. Настава је била усмјерена у правцу наведених потреба за кадровима. Управник школе био је богослов Стеван Петрановић, а њен ђак будући црногорски митрополит Иларион Рогановић.²⁷ Књаз се старао и о школовању

²³ Душан Вуксан, *Књаз Данило - шест година владе*, записи 16, 267.

²⁴ Државни музеј Цетиње, документ од 12. новембра 1858.

²⁵ М. Медаковић, исто, 34-36.

²⁶ Исто..

²⁷ *Цетињска школа 1834-1934*, Београд 1934, 91-94.

свештеничког кадра на страни. Поред Русије, школовали су се у богословским институцијама у Аустрији и другим центрима. За овладавање вишим теолошко-филозофским знањима црква у Црној Гори није имала ни потребних културних предуслова, а ни сам карактер вјере и теолошке друштвене потребе то нијесу изискивале.²⁸

И књаз Данило и књаз Никола наслиједили су од својих предака најљепше врлине хришћанске побожности. То их је подстицало да и поред тешких државних послова поклањају велику пажњу унапређењу цркве у Црној Гори. Када је књаз Никола ступио на престо 1860. године, нашао је упражњену столицу Цетињске митрополије. Поставило се питање избора новог црквеног поглавара. Требало је наћи домаћег човјека, макар то било и на уштрб потребе за образованијим човјеком за ово високо црквено звање. Кандидат је био архимандрит из Острога Иларион Рогановић, човјек из сиромашне црногорске породице.²⁹ Са његовим устоличењем није се журило. Разлог је био што је књаз оцијенио да је пао углед највишег црквеног достојанства услед онаког исхода каријере последњег поглавара Никанора Ивановића Његуша.³⁰ У тешкој ратној години 1862. о томе се није стигло ни мислити. Ипак, 1863. године у Петрограду је петроградски митрополит Исидор поставио Илариона Рогановића за епископа у Црној Гори. По ријечима Павла Ровинског, ни Рогановић није имао довољно теолошког и општег образовања, али је то упорним самообразовним радом прилично надокнађивао - читао је много, нарочито историографска дјела и народну поезију.³¹ Одмах по преузимању црквене власти, била му је главна брига да среди унутрашње црквене прилике. Значајан је судионик у раду књаза Николе на унапређењу црногорске просвјете, која је тада била у замаху. Што се тиче његовог става према свјетовној власти, није увијек и у свим приликама био сасвим на Мирковој и књажевој линији. О његовом животу и раду писали су много његови савременици, а посебно Нићифор Дучић,³² Симо Поповић,³³ Симо Матавуљ³⁴ и други.

Велики утицај у погледу доминације свјетовне над црквеном влашћу, имао је на књаза Николу његов отац, војвода Мирко. То је било вријеме у коме су разграничене надлежности, када се уводи више система и реда. То је вријеме када све више нестаје потреба, а и све мање је било и могуће, да се врховна свјетовна власт мијеша у послове црквеног живота. Митрополит у овој подијељеној власти има више иницијатива за увођење новина и реформи у црквама, више самостал-

²⁸ Др Новак Ражнатовић, *Положај и уложа цркве у Црној Гори 1852-1878*, Историјски записи, Титоград 1961, 4, 600.

²⁹ Павле Ровински, наведено дјело, 192.

³⁰ Исто.

³¹ Исто, 193.

³² Књижевни радови, књ. 9, *Историја српске православне цркве*, 259/260.

³³ Сима Поповић, *Мемоари*, Архив Историјског института Црне Горе.

³⁴ Сима Матавуљ, *Биљешка једног њисца*, Београд, 1939, 117.

ности у раду у оквиру новоустаљених црквених правила и прописа. Све више се стварају услови да улога цркве у животу црногорске државе добија савремене и модерне облике.

Мјере на пољу црквеног живота, општег организовања цркве и положаја свештенства огледала су се кроз спровођење реформи, тј. укупних промјена набоље. Динамика ових промјена остваривана је зависно од друштвено-економских и политичких прилика у земљи. Прва значајнија промјена у свештенству почела је 1864. године наредбом коју је издао митрополит Иларион Рогановић. Познато је да је до тада црногорски свештеник био у исто вријеме и војник. Он ће то остати, додуше, и даље, али ће се разликовати од других. Свештеници су од давнина носили народно одијело и оружје, те се ни по чему нијесу разликовали од осталих Црногораца. Ново доба и потребе у њему изискивале су да се свештеници, поред другог, и спољашњошћу разликују од осталих. Због тога је и издата наредба да свештеници и даље могу носити народно одијело, "али да морају спустити браду". Ова наредба, која је значила неку врсту реформе, иако је била незнатна, тешко је прихваћена и наишла је на реаговање бројних свештеника, због чега су многи напустили парохијску службу.³⁵ То потврђује и Валтазар Богишић који, између осталог, каже да су многи свештеници прихватили владину наредбу и пустили браду, а истовремено задржали војне и цивилне положаје. Може се рећи да ова наредба означава почетак процеса деаицизације или, прецизније речено, демилитаризације свештенства у Црној Гори.³⁶ Даљи процеси промјена и њихов интензитет и успјех зависио је од бројних фактора - друштвено-економских, културно-просвјетних и других.

Значајна новина у процесу промјена била је и наредба митрополита Рогановића из 1866. године која се односила на тзв. парохијски регистар, тј. државно-црквену евиденцију. Те године издата је парохијском свештенству наредба да се морају обавезно водити књиге рођених, крштених, вјенчаних и умрлих. Посебан значај овог регистра је у томе што он представља увођење једне демографске статистике, што је било од особитог значаја за Црну Гору. Ово је био практични почетак вођења статистике о прираштају и опадању становништва у Црној Гори.³⁷ Ова новина није с вољом примљена из више разлога - свештеници су били слабо писмени, нијесу били вични томе раду, јер се до тада њихов рад сводио на обављање службе божје у цркви и свих других свештених обреда.³⁸

Раније је речено да је за вријеме књаза Данила било око 200 цркава и 11 манастира и да је свештеника било 2 и по пута више него

³⁵ Дионисије Миковић, *Иларион Рогановић, црногорско-брдски митрополић*, Нови Сад, 189, 22.

³⁶ Н. Ражнатовић, исто.

³⁷ По попису становништва од 14. октобра 1863. до 14. октобра 1864. године Црна Гора и Брда имали су свега 196.238 становника, од чега мушког 99.899, а женског 96.238.

³⁸ *50 година на иресјољу*, Цетинје, 1910, 104.

црква, да су цркве слабо одржаване и опремљене, а свештенство слабо оспособљено за тај позив. Стање у малобројним манастирима било је нешто мало боље. Цетињски манастир је имао посебан статус. Рађено је на томе да и остали манастири добију свој статус у смислу права и обавеза, попут Цетињског. Реформе манастирских посједа и управе, према писању Вука Врчевића, извршио је књаз Данило 1854. године. Тада су пописана сва манастирска добра и извршен прорачун годишњих прихода за сваки манастир посебно. Дио тих прихода ишао је за плате калуђерима и за одржавање манастира, а дио се уносио у државну касу.³⁹ Због познате традиције и будући да је био под непосредном контролом књаза, нормално је да су се те мјере односиле на Цетињски манастир. Има доказа, мада је то теже тврдити, да се слично поступало и са осталим манастирима. Нићифор Дучић наводи једну доста уопштену констатацију, да су манастирски приходи од 1855. до 1868. године улазили у државну касу.⁴⁰ Реформе које је спровео књаз Никола 1864. године представљају нов корак у правцу уређења управе и коришћења манастирских прихода. Он је наредио да се прегледа и попише сва манастирска земља. Разлог за овакву наредбу био је што манастирска добра нијесу доносила онолико користи колико се од њих очекивало. Овај опит из 1864. године требало је да се покаже као "добар и користан".⁴¹ Ова наредба била је увод у корјените реформе 1868. године.

У циљу рационализације и боље економије тим добрима, 1867. године, по налогу власти - књаза, формирана је комисија састављена од духовних и грађанских представника, међу којима су били и сенатор Ристо Бошковић и протођакон Филип Радичевић. Задатак је био да утврде црквене потребе и да размотре сву покретну и непокретну црквену имовину.⁴² Комисија је утврдила да је имовина знатна и у вези с тим припремила извјештај који је послужио за доношење реформске одлуке. На Скупштини народних представника, коју је сазвао књаз априла 1868. године, утврђено је⁴³ која су добра манастира Свете госпође на Цетињу, шта је имовина државе, шта треба да припадне књазу као господару земље, а шта да припадне књазу као власничко добро и, на крају, требало је одредити одбор који ће убудуће да руководи државном имовином. Све ове одлуке спроведене су у дјело.⁴⁴ Истом одлуком митрополиту Илариону потврђено је управљање Цетињским манастиром, који је имао посебан третман. Имао је релативно велико богатство - обрадиве земље, ловишта, шуме, испаше и др. Гро тог богатства стекао је у доба свог оснивања повељом Ивана Црнојевића 1482. Та имовина се повећавала на разне начине - куповином, завјештањима, за-

³⁹ Вук Врчевић, *Ограници за историју Црне Горе*, Цетиње 1950, прва свеска, 30.

⁴⁰ Нићифор Дучић, *Црна Гора*, Београд 1874, 80-81; Ристо Драгићевић, *Историјски записи*, књ. 7, 1954, 419-421.

⁴¹ "Црногорац" од 7. августа 1871. године - "Црногорски манастири".

⁴² Павле Ровински, наведено дјело, 194.

⁴³ Годишњак "Орлић" за 1869. стр. 60-64.

⁴⁴ Др Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије*, Титоград 1961, 14-20.

хватањем земљишта и др. Цетињски манастир је свакако имао специфичну улогу и положај као вјерски центар. Реформа није обухватила само манстирска, већ и црквена имања. Јован Сундечић је о овим реформама и о њиховом значају писао у "Орлићу". Он, поред осталог, пише: "И овај корак заслужује особиту пажњу, јер цркву и просвјету у тијесну свезу доводи и не допушта да добра црквена без користи бивају и пропадају, као што се то нажалост догађа по многим нашим крајевима".⁴⁵ Књаз је овој реформи придавао велики значај. У једном свом кратком обраћању, између осталог, рекао је да се митрополиту Илариону повјерава руковођење одјељењем просвјете. То је логично повезивао са његовом дужношћу да се стара о финансирању школа из фонда манастирских прихода.

Митрополит се овдје практично представља као човјек у својству државног чиновника. Књаз је одлуку о реформи сматрао неком врстом уставног акта. У правом смислу, реформама није било отпора, али је било извјесног пригушеног негодовања од стране једног броја калуђера. Утврђивање манастирских посједа и давање земље сељацима у закуп био је један од основних задатака реформи, али постојале су тешкоће у разграничењу манастирских имања од сељачких. Послије разграничења тих посједа, манастирске земље су дате сељацима на лицитацију под закуп. Почетна лицитација је процјењивана у новцу.⁴⁶ Др Жарко Булајић тврди да је ова реформа означила дефинитивни прелаз са натуралне на новчану ренту, али исто тако констатује да се у понеким случајевима задржала и натурална.⁴⁷ Са сигурношћу се може тврдити да су у том периоду постојали трагови радне и натуралне ренте, али их новчана потискује. Уговарање аренде црквене земље вршило се обично између цркве односно државе, с једне стране, и одређене мање или веће групе људи, с друге стране. Калуђерима је остављено на уживање довољно земље у близини манастира, сјенокоса, воћњака, шума, пчела и другог за коришћење. Овим промјенама старјешинама манастира стављено је у задатак да аренду годишње наплаћују и шаљу митрополиту. Новац добијен од аренде коришћен је за плате калуђерима, за вршење поправки у манастирима и за друге потребе, а остало је коришћено за културно-просвјетну и образовну дјелатност.

Може се закључити да се држава у спровођењу ових реформи првенствено руководила својим ужим интересима. Приходи од манастирске земље су свакако зависили од њене интензивне обраде. Државна власт се стално интересовала за стриктно испуњавање обавеза сељака, док је црква била мање заинтересована за приходе са формално њене имовине, па чак има доказа да је показивала и одређену индиферент-

⁴⁵ "Орлић" за 1869, 62, 63.

⁴⁶ Црна Гора у 19. вијеку, чак ни послје Берлинског конгреса 1878. године, није имала свој национални новац, него је користила страну валуту, највише аустријску. До 1. маја 1901. валута је била форинта, названа фиорин, а од тада круна. Од 1906. Црна Гора има свој новац - *ипер*.

⁴⁷ Др Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори 1878-1912*, Титоград 1959, 216.

ност према приходима са ових имања, јер је ова реформа фактички засјекла у најдубље интересе цркве. Могло би се закључити да је овим реформама црква задржала само формално власништво над посједима, а да су она коришћењем прихода и надзором над њима од стране државе у ствари подржављена.

Раније је констатовано да за вријеме књаза Данила територијални обим парохија, као области које су се налазиле под управом једног свештеника - пароха, није био формално утврђен, већ је био условљен бројем свештених лица на одређеној територији - братству, племену, нахији и др. Тај територијално-житељски обим парохије ни касније није био прецизно одређен, сем што је 1864. године било устаљено да је оквир у коме су постојале једна до три, а најчешће двије парохије - било племе. Дакле, од броја свештеника у племену зависио је број парохија - три свештеника три парохије, два - двије парохије итд. Богишић биљежи, ако једно племе остане без свештеника, прибјегава се да свештеник сусједног племена врши службу, задржавајући мјесто боравка код своје куће.⁴⁸ Дјелимичним уређењем парохија 1864. године уводе се и такозвани протопопијати (протопрезвитерства) на челу са протопопима које је постављао митрополит из реда једнаких свештеника. Протопопијат, по правилу, обухвата једну нахију. Значајно питање било је и равномјерна расподела свештеника према броју становника, јер је постојала одређена несразмјера која је зависила претежно од економске и културно-просвјетне моћи појединих крајева. Расподела свештеника учињена је административним мјерама 1868. године. Како пише Ровински, број свештеника је био сразмјерно велики, а међу њима доста старих и болесних људи који нијесу могли вршити службу. Одредбом је те године отпуштено 60 свештеника из службе, који нијесу материјално оштећени, а умјесто њих су дошли млађи, школованији кадрови.⁴⁹ Награде свештеника за њихову службу биле су и даље у натури, а количина натуралних давања била је различита у разним племенима. Постојале су награде свештеника и за друге услуге које је увео књаз Данило, а које су и раније постојале, али су сада промијењене тарифе - за првобрачно вјенчање, другобрачно, за поглед домаћина, домаћице или одраслог члана, дјетета, за причешће, крштење и слично. Награда је исплаћивана у фиоринима.

Било је покушаја да се уреди парохијска организација. Стално су се побољшавале претпоставке за то. Повећавао се број цркава, школованих свештеника, а расли су домаћи материјални услови и помоћ са стране. Митрополит Иларион Рогановић је 1881. године покушао да изведе прву праву организацију парохије.⁵⁰ Основно је било имати већи број младих и образованих свештеника и ослободити се старих и полуписмених. Резултат Цетињске богословије био је попуна свештеничких

⁴⁸ В. Богишић, Богишићева библиотека у Цавтату, фасцикла 17.

⁴⁹ Ровински, наведено дјело, 194.

⁵⁰ 50 година на *ѵресѵолу*, 117.

мјеста свештеницима са богословском спремом и бољим материјалним статусом. Дакле, парохије су добиле један нов квалитет.⁵¹

Послије смрти Илариона Рогановића 1882. године, настављају се црквене реформе. На упражњену столицу цетињског митрополита постављен је Висарион Љубиша. Он је истовремено и заступник министра просвјете и црквених послова. Залагао се не само да се постојећи рад у цркви одржи, него да се бољи и чвршћи заведе. Позната је његова наредба о склапању брака, којом је наређено парохијском свештенству да се нико не смије вјенчати "прије него што се три пута учине у цркви огласи о намјераваном браку". Овом наредбом требало је спријечити могућност ступања у брак својте, било по крви или по кумству, и онемогућити да се дјевојка без знања родитеља и њиховог благослова уда.⁵² Познато је да је било не ријетких појава да су момци одводили дјевојке било с пазара, било са скупова код цркава и манастира, те су овако склопљени бракови били узрок честих брачних спорова, развода и породичних и ширих сукоба.

Послије смрти митрополита Висариона, априла 1884. године, на упражњену столицу митрополије наименован је крајем јула 1884. за архимандрита Митрофан Бан. Марта 1885. године он је у Петрограду посвећен за епископа, а октобра исте године наименован је за митрополита. Митрополит Митрофан наставио је одређене црквене реформе. Раније су биле предузете мјере да би се свештенство по својој спољашњости разликовало од осталих Црногораца, као што је ношење браде, а да и даље могу носити народно одијело и оружје. Новим наредбама се те мјере проширују. Митрофан је увидио да ношење народног одијела и оружја не одговара свештеничком чину, те је предузео мјере да свештенство носи одијело које њиховом чину доликује.⁵³ У том циљу је митрополит 1893. године упутио распис парохијским свештенству и наредио да се народно одијело замијени мантијом. Наредба је изазвала незадовољство и реаговање, јер се било тешко одрећи старих обичаја. То незадовољство није дуго трајало, јер је свештенство увидјело да се и у мантијама може бити патриота и јунак.

До 1900. године свештенство је уживало код својих парохијана такозвани "бир" или плату у натура. Свака кућа давала је свештенику одређену количину жита и извјесну плату по тарифи за обављање свештеничких обреда - вјенчања, опијела и друго. Митрофан Бан замјењује "бир" порезом у новцу, чиме се олакшава и побољшава и положај свештеника и народа. Истина, ова давања била су класирана у три групе, према имовном стању. Ова реформа била је само почетак побољшања материјалног положаја свештенства.

Брига о добру цркве и свештенства није се ограничавала само на православље. Проширењем Црне Горе нашло се на њеној територији

⁵¹ 50 година на пресјољу, 118.

⁵² Исто.

⁵³ Исто.

римокатоличко и муслиманско становништво. Проширењем се, дакле, промијенила њена етничка, вјерска и национална карта. Као независна држава морала је водити савремену државну политику. Поред осталог, са пуно обзира морала је водити рачуна о вјерским заједницама, римокатоличкој и муслиманској, уважавајући њихове богате историјске традиције и одређене индивидуалности и специфичности и све то ставити у контекст интереса изградње модерне црногорске државе. Поред потпуне слободе вјероисповјести и једних и других, не само што су уживали вјерску и грађанску слободу и права, као и њихови суграђани православне вјере, него су имали и бројне повластице и били ослобођени многих дужности које би могле неповољно утицати на њихову вјерску осјетљивост.⁵⁴ И у *Устави Књажевине Црне Горе* 1905. године, у чл. 40 се каже: "Црногорска црква је аутокефална. Она није зависна ни од које стране цркве, али одржава јединство у догмама са источноправославним црквама. Све остале вјероисповјести слободне су у Црној Гори".

Укупним напорима за изградњу модерне црногорске државе обухваћене су и црногорске цркве, у којима су писменост и хуманистичка знања давала прилог општој просвећености. Вјера и просвјета била су на неки начин наша освета мраку.

Држава је улагала напоре да цркву укључи у народно просвјетивање тако што је настојала и радила на томе да свештенике оспособи и за духовнике и за народне учитеље. Зато их је школовала у земљи и иностранству, нарочито у Русији и Аустрији, и не само тамо. Школовања ван Црне Горе било је и у Србији, Француској, Италији, Турској, о трошку влада тих земаља, а један број је стипендирала црногорска влада. До деведесетих година 19. вијека то је било без утврђеног плана. Више реда на том пољу се уводи 1886, а још потпуније 1890. када су донијета правила.⁵⁵ На захтјев књаза Николе, Ниђифор Дучић, који је у Црну Гору дошао 1863. године, и Филип Поповић су на Цетињу 1863. отворили привремену богословију. За напредак у правцу основног и богословског школовања у Црној Гори у многоме треба захвалити просвјетно-педагошком раду архимандрита Ниђифора Дучића, чија су настојања, одмах по доласку, била су усмјерена на ширење просвјете. У том циљу је и успостављена Богословија на Цетињу 1863. године, која је, како се претпоставља, радила по програму који је написао Ниђифор Дучић. Не искључује се ни могућност да је школа радила по програму Задарске богословије, који је донио Стеван Петрановић.⁵⁶ Задатак школе био је да припрема и свештенички и учитељски кадар, али материјалне могућности су условиле престанак рада школе након годину дана.

Богословија на Цетињу је дефинитивно основана 1869. године. Та година може се сматрати епохалном у Црној Гори за просвјету уопште, а посебно за цркву и свештенство. За оснивање и издржавање

⁵⁴ 50 година на пресјољу, 97.

⁵⁵ Милан Вујачић, *Школовање Црногораца у иностранству у 18. и 19. вијеку*, Споменница Цетињске гимназије 1881-1961, Цетиње 1962, 118-120.

⁵⁶ Душан Вуксан, *Зайиси*, Цетиње 1940, стр. 338.

школе умногоме треба захвалити руској влади. Уочи отварања Богословије, књаз пише Светом синоду - захваљујући на моћној потпори цара, и каже да је Црна Гора у могућности да своме народу, који је толико пропатио за "крст часни и вјеру" и зато много заостао иза других, сада запали "свећицу духовног преображаја". Школа је почела да ради 18. септембра 1869. године. Први њен ректор био је "извањац" из Бечеја (Војводина), Милан Костић, свршени ђак Кијевске духовне академије.⁵⁷ Био је врло образован човјек и као врстан педагог знао је да школу усмјери да што боље одговара својој сврси, да оспособљава свештеничке кадрове и још више учитељске. Његова девиза је била "науком против таме и незнања".

Све до оснивања ове школе у Црној Гори нијесу постојали услови за образовање свештеника. Све што су они знали до тада било је знање неколико црквених молитви, заповијести божијих и вршење најпотребнијих црквених обреда. И поред оскудних знања, вршили су савјесно свештеничке дужности - као свештеници у миру и као Црногорци у рату. Били су, дакле, једновремено служитељи у цркви и војници у логору. Тада је била особита част бити свештеник. То је била и традиција од значаја, јер су се свештена лица често налазила на челу црногорске државе. Колико је био популаран свештенички назив види се и по томе што су по два до три брата били свештеници. Поред свештеничког позива, свештеници су заузимали и друге угледне положаје у држави.

Књаз и његова влада и Митрополија увидјели су потребу оснивања једне угледне богословије, у којој би се припремали свештеници, учитељи, племенски капетани и други државни чиновници, као и они који би наставили школовање ван граница Црне Горе. Велики значај придавао је књаз Никола овој школи. Колико се интересовао и старао за њен напредак види се, поред осталог, и из његових честих посјета школи и присуствовања испитима сваке године.⁵⁸

Школовани кадрови су чинили значајну интелигенцију у Црној Гори. Тежиште наставе био је углавном на богословским и хуманистичким наукама, а донекле су изучаване и природне науке. У наставним плановима основних и средњих школа тада је био велики фонд часова. На првом мјесту по распореду предмета налазила се наука о вјери или како се још звала закон божији, вјеронаука, наука хришћанска.⁵⁹ Почетак рада и цјелокупна организација школе темељили су се на концепцијама савремене педагошке мисли и праксе тога времена. Била је троразредна, а наставници у првој школској години 1869/70. били су Милан Костић и Шпиро Ковачевић, у другој Висарион Љубиша, који је у исто вријеме 1872/73. био постављен за ректора богословије, а у трећој школској години у њој је радио извањац Божо Новаковић. Школске

⁵⁷ Сима Поповић, *Мемоари*, 13.

⁵⁸ *50 година на иресјољу*, 107.

⁵⁹ Милан Костић, *Школе у Црној Гори*, Панчево 1876, стр. 193-197.

1873/74. богословија је из Цетиња пресељена у манастир Острог, гдје је радила до почетка рата 1876. када је престала са радом Одласком наставника и учитеља у рат, гдје ће свој допринос давати као војници, писари при штабовима, радом при Црвеном крсту, управљању државним магазином и др.⁶⁰ Богословија је обновила рад тек 1887. године на Цетињу под називом Богословско-учитељска школа. Школа је успјешно извршавала постављене задатке утврђене наставним планом и програмом.⁶¹ Поред ученика из Црне Горе, Богословију су похађали и ученици из сусједних земаља, што је имало политичко-пропагандни карактер. Свршени ђаци су радили као свештеници, учитељи и други чиновници. Немамо тачних података о броју оних који су обављали свештенички, учитељски и други посао. Валтазар Богишић у својој анкети наводи податке о распореду кадрова прве генерације свршених ученика.⁶² Милан Костић пише о броју свештеника и учитеља прве двије генерације, као и о допунским испитима за свештенике по завршетку школе.⁶³

Занимљиво је напоменути да је војничка настава уведена у Богословију 1871. године. Важна традиција црногорског свештенства тада се донекле модификује, прилагођена новим условима. У листу "Црногорац" у вези с тим, поред осталог, пише: "Црногорски свештеник од данас мимо своје свештеничке дужности у војсци биће и изучени војник",⁶⁴ а богослов Марко Драговић донио је биљешку о свечаности примања оружја ђака Богословије, чији је главни актер био књаз Никола. У тексту "Војничка поука у школама" у "Црногорцу" од 23. октобра 1871. године он описује како књаз разговара са окупљеним ђацима, поставља им питања као што су "Бисте ли водили борбу против Турака", "Ђе су вам пушке" и на крају "Идите код војводе Пламенца да вам их да". Они пођоше и узеше оружје.

Потребе за теолошким образовањем стално су постојале. Стваране су све боље претпоставке за њихово задовољење. У даљим процесима није била изражена велика потреба за обичним свештеницима, него за вишим богословским кадром, који ће се употријебити за наставно особље у Богословији и за друге службе. И књаз и митрополит показују иницијативе и практично остварују замисли на том плану. Ступа се у везу са Духовном академијом у Русији, припремају се кадрови који су по завршетку били успјешни не само као духовњаци и наставници већ и као војници и дипломате.

Дакле, у другој половини 19. вијека у Црној Гори рађено је на свеобухватној црквеној реформи, како би реформисана црква доприносила укупном друштвено-економском и културно-просвјетном пре-

⁶⁰ Ровински, исто, 195.

⁶¹ Божидар Кадић, *Наставници, планови и програми у црногорским школама у 19. вијеку* - "Настава и васпитање", Београд 1967, IV, 383.

⁶² Богишић, исто, 6-7.

⁶³ Милан Костић, исто, 197.

⁶⁴ "Црногорац", 21. октобра 1871.

породу Црне Горе.⁶⁵ О бризи и доприносу књаза Николе, његове владе и црквених поглавара у Црној Гори, развоју и модернизацији цркве, поред осталог, говоре и подаци о броју подигнутих цркава и манастира, као и о броју обновљених. Од 1860. до 1910. године подигнуто је 163 храма-цркве и два манастира, а обновљено 112 храмова и 12 манастира. Укупно подигнутих и обновљених цркава и манастира у овом периоду је 286. Оба изграђена манастира падају у вријеме прије 1900, а обновљено их је до те године седам, а послје 1900. године пет. Подигнутих цркава прије 1900. је 134, а послје 29. Обновљених цркава од 1900. је 80, а послје 32. Запажено је да је на новоослобођеним територијама подигнут и обновљен велики број цркава и манастира, јер је то све било у склопу једне и јединствене црквене организације.

ОБНОВЉЕНИ И ПОДИГНУТИ МАНАСТИРИ И ЦРКВЕ

1. ОБНОВЉЕНИ МАНАСТИРИ

Тек. број	Мјесто	Храм	Година обновљења
1.	Косијерово	Рождество Богородице	1864.
2.	Жупа Никшићка	Св. Лука	1875.
3.	Доњи Острог	Св. Тројица	1881.
4.	Ждребаоник	Св. Арх. Михаил	1885.
5.	Бијела	Св. Вмч. Георгије	1887.
6.	Ђелија Пиперска	Рождество Богородице	1889.
7.	Доњи Брчели	Св. Никола	1891.
8.	Цетиње	Рождество Богородице	1901.
9.	Добриловина	Св. Вмч. Георгије	1905.
10.	Горњи Брчели	Покров Богородице	1906.
11.	Горњи Острог	Ваведење	1907.
12.	Малинско	Св. Арх. Михаил	1909.

2. ПОДИГНУТИ МАНАСТИРИ

Тек. број	Мјесто	Храм	Година обновљења
1.	Врањина	Св. Никола	1885.
2.	Ђелија у Дајбабама	Успеније Богородичино	1897.

⁶⁵ Н. Р. Минић, *Крајњак преглед рада на народном просвећивању у Црној Гори од 1860. до данас*, Цетиње 1910, 14-20.

3. ОБНОВЉЕНИ ХРАМОВИ

Тек. број	Мјесто	Храм	Година обновљења
1.	Дријенак	Св. Јован Крститељ	1860.
2.	Врба	Св. Параскева	1861.
3.	Горња Дражевина	Успеније Богородице	1862.
4.	Заграч	Св. Никола	1863.
5.	Зачир	Св. Никола	1864.
6.	Винићи	Рожд. Богородице	1864.
7.	Комарница	Св. пр. Илија	1864.
8.	Улићи	Св. ап. Петар и Павле	1865.
9.	Врањина	Св. Никола	1865.
10.	Крусе	Св. Параскева	1865.
11.	Косијери	Св. пр. Илија	1867.
12.	Горњи Брчели	Св. ап. Тома	1867.
13.	Бршно	Св. Вмч. Димитрије	1868.
14.	Даниловград	Св. Параскева	1869.
15.	Дубова	Св. Никола	1869.
16.	Гађи	Св. Вмч. Георгије	1869.
17.	Корнет	Св. Вмч. Георгије	1869.
18.	Шобаићи	Св. Никола	1869.
19.	Пелев Бријег	Св. Никола	1869.
20.	Смоковци	Св. Арх. Михаил	1870.
21.	Овточићи	Св. Никола	1870.
22.	Годиње	Св. Никола	1870.
23.	Доња Сеоца	Св. Јован Крститељ	1870.
24.	Добрско Село	Св. Параскева	1872.
25.	Бољевићи	Св. Никола и св. Јован	1872.
26.	Близна	Св. Никола	1873.
27.	Метеризи	Св. Вмч. Георгије	1874.
28.	Липа	Св. Јован Крститељ	1875.
29.	Комарно	Св. Вмч. Георгије	1877.
30.	Цетиње	Рожд. Богор. (Влашка)	1878.
31.	Убли	Св. Арх. Михаил	1879.
32.	Грахово	Св. Никола	1879.
33.	Вал (Опут. Рудина)	Св. Вмч. Георгије	1879.
34.	Глухи До	Рожд. Богородице	1879.
35.	Никшић	Св. ап. Петар и Павле	1879.
36.	Горњи Кокоти	Св. Никола	1880.
37.	Буковик	Вознесење	1880.

3. ОБНОВЉЕНИ ХРАМОВИ (наставак)

Тек. број	Мјесто	Храм	Година обновљења
38.	Планина буковичка	Св. Јован Крститељ	1880.
39.	Жањев До	Св. пр. Јеремија	1881.
40.	Чешљари	Св. Никола	1882.
41.	Превлака	Св. Никола	1882.
42.	Буроње	Св. Никола	1882.
43.	Радомир	Св. Јован Крститељ	1883.
44.	Утрг	Св. пр. Илија	1883.
45.	Милијевићи	Св. Никола	1884.
46.	Чуковићи	Св. Параскева	1884.
47.	Папратница	Св. Никола	1884.
48.	Косор	Св. Јован Крститељ	1884.
49.	Воинићи	Св. пр. Илија	1885.
50.	Заграда	Св. Арх. Михаил	1885.
51.	Доњи Брчели	Св. Вмч. Георгије	1885.
52.	Шипачно	Вознесење	1885.
53.	Сињац	Вознесење	1886.
54.	Горња Сеоца	Св. Никола	1888.
55.	Љешкопоље	Св. Кирик и Јулита	1888.
56.	Вуковци	Св. Тројица	1888.
57.	Штраца	Св. Вмч. Георгије	1888.
58.	Љесковац	Вознесење	1889.
59.	Стругари	Св. Текла	1889.
60.	Планик	Св. пр. Илија	1890.
61.	Крајни До	Св. Сава	1892.
62.	Језер	Св. Арх. Стеван	1892.
63.	Жупа Добрска	Рождество Богородице	1892.
64.	Баице	Св. Јован Крститељ	1893.
65.	Витасовићи	Св. Тројица	1893.
66.	Додоши	Успеније Богородице	1893.
67.	Загорак	Св. Јован Крститељ	1894.
68.	Шишовићи	Св. Јован Крститељ	1894.
69.	Доњи Брчели	Св. Јевстатије	1894.
70.	Новија	Св. Јован Крститељ	1895.
71.	Поље Граховско	Св. Вмч. Георгије	1896.
72.	Горњи Тупоњ	Св. Јован Крститељ	1896.
73.	Граховац	Вознесење	1897.
74.	Мрацељи	Св. Ев. Лука	1897.

3. ОБНОВЉЕНИ ХРАМОВИ (наставка)

Тек. број	Мјесто	Храм	Година обновљења
75.	Превиш	Св. Вмч Георгије	1897.
76.	Тепца	Св. Никола	1897.
77.	Дуги До	Св. Никола	1898.
78.	Велестово	Св. Пантелејмон	1898.
79.	Ријечки Град	Св. Атанасије	1898.
80.	Трново	Рожд. Богородице	1898.
81.	Буроње	Св. Вмч. Димитрије	1900.
82.	Брезовица	Св. Госпођа	1900.
83.	Угни	Св. Вмч. Димитрије	1900.
84.	Гуше	Св. Јован Крститељ	1902.
85.	Ораси	Св. Кирик и Јулита	1902.
86.	Црнци	Св. Арх. Михаил	1902.
87.	Доловић	Св. Арх. Михаил	1903.
88.	Загора	Св. Арх. Михаил	1903.
89.	Веља гора	Св. пр. Илија	1903.
90.	Слатина	Св. Врачеви	1903.
91.	Петница	Св. Вмч. Георгије	1903.
92.	Утрг	Св. Параскева	1904.
93.	Дупило	Св. Арх. Михаил	1904.
94.	Дужи	Св. Арх. Михаил	1904.
95.	Милојевићи	Св. Никола	1905.
96.	Миљанићи	Св. Никола	1905.
97.	Прекорница	Св. Никола	1905.
98.	Друшићи	Св. Никола	1906.
99.	Ријечани	Св. Арх. Стефан	1906.
100.	Прогоновићи	Св. Параскева	1906.
101.	Јеленак	Св. Никола	1906.
102.	Дубровско	Св. Георгије	1906.
103.	Убао	Св. Тројица	1907.
104.	Марковина	Вознесење	1907.
105.	Велимље	Св. Јован Крститељ	1907.
106.	Сељани	Св. Никола	1907.
107.	Грађани	Св. Јован Крститељ	1907.
108.	Ријечки град	Св. Никола	1908.
109.	Штитари	Св. Лука	1908.
110.	Сретња	Св. Вмч. Георгије	1908.
111.	Придворница	Св. Арх. Михаил	1908.
112.	Дупило	Св. ап. Андрија	1909.

4. ПОДИГНУТИ ХРАМОВИ

Тек. број	Мјесто	Храм	Година обновљења
1.	Ђиновићи	Рожд. Богородице	1860.
2.	Очинићи	Св. Јован Крститељ	1861.
3.	Лијева Ријека	Вознесење	1862.
4.	Поље Драговића	Св. пророк Илија	1863.
5.	Тушина	Св. Вмч. Георгије	1863.
6.	Луково	Св. Јован Крститељ	1863.
7.	Брестице	Св. Тројица	1863.
8.	Брођанац	Св. Арх. Михаил	1863.
9.	Граховац	Вознесење	1864.
10.	Стари Бар	Св. Никола	1864.
11.	Гостиљ	Св. Ев. Лука	1864.
12.	Винићи	Вознесење	1864.
13.	Томићи	Успеније Богородичино	1865.
14.	Петровићи	Св. Арх. Михаил	1865.
15.	Клопот	Вознесење	1865.
16.	Брскут	Рожд. Богородице	1865.
17.	Велимље	Св. Арх. Михаил	1865.
18.	Орја Лука	Св. Никола	1866.
19.	Ораховица	Св. Врачеви	1868.
20.	Мацовари	Св. Јован Крститељ	1868.
21.	Приградина	Св. Арх. Михаил	1868.
22.	Бијела Гора	Св. Никола	1868.
23.	Грабовица	Св. Вмч. Георгије	1868.
24.	Трубјела	Св. Никола	1868.
25.	Трњине	Св. Никола	1869.
26.	Градац	Св. Параскева	1869.
27.	Гољемади	Св. Тројица	1869.
28.	Рсојевићи	Св. Вмч. Георгије	1869.
29.	Богихевићи	Св. Параскева	1869.
30.	Глизица	Благовјештење	1869.
31.	Косорићи	Св. Никола	1869.
32.	Вигњевићи	Св. Никола	1870.
33.	Бери	Св. Вмч. Георгије	1870.
34.	Момче	Св. Никола	1870.
35.	Мрке	Вознесење	1871.
36.	Кржања	Вознесење	1871.

4. ПОДИГНУТИ ХРАМОВИ (наставак)

Тек. број	Мјесто	Храм	Година обновљења
37.	Шавник	Св. Вмч. Георгије	1871.
38.	Мокро	Св. ап. Петар и Павле	1871.
39.	Мораково	Вознесење	1871.
40.	Рваши	Св. Никола	1872.
41.	Сеоца	Св. Арх. Михаил	1872.
42.	Рудинице	Св. Никола	1872.
43.	Трепча	Св. Вмч. Георгије	1872.
44.	Чево	Св. Никола	1873.
45.	Потрк	Св. Никола	1873.
46.	Тимар	Св. Вмч. Георгије	1873.
47.	Годијељи	Св. Вмч. Георгије	1873.
48.	Жабљак	Преображење	1873.
49.	Кути	Св. Јован Крститељ	1873.
50.	Шаранци	Преображење	1874.
51.	Српска	Св. Вмч. Георгије	1879.
52.	Лијеште	Св. Никола	1879.
53.	Сотонићи	Св. Јован Крститељ и Арх. Михаил	1880.
54.	Богмиловићи	Рождество Богородице	1881.
55.	Бријеге	Св. Вмч. Георгије	1882.
56.	Миокусовићи	Св. Атанасије	1882.
57.	Дољани	Св. Арх. Михаил	1882.
58.	Доња Сушица	Покров Богородице	1882.
59.	Пожар	Св. Никола	1883.
60.	Бјелошевина	Успеније Богородице	1883.
61.	Милочани	Св. Арх. Михаил	1883.
62.	Ржани До	Св. Јован Крститељ	1884.
63.	Пошћење	Успеније Богородичино	1884.
64.	Каменско	Св. Никола	1884.
65.	Кленак	Св. Сава	1884.
66.	Стари Бар	Св. Недјеља	1885.
67.	Баре Шумановића	Св. Параскева	1885.
68.	Гостиљ	Вознесење	1885.
69.	Фундина	Св. Арх. Стеван	1885.
70.	Буковица	Св. Вмч. Георгије	1885.
71.	На Пишчу	Св. Јован Крститељ	1885.

4. ПОДИГНУТИ ХРАМОВИ (наставак)

Тек. број	Мјесто	Храм	Година обновљења
72.	Боричје	Св. Јован Крститељ	1885.
73.	Цетиње	Рожд. Богородице (Дворска)	1886.
74.	Ераковићи	Св. Сава	1886.
75.	Доњи Загарач	Св. Симеон	1886.
76.	Жабљак	Св. Вмч. Георгије	1886.
77.	Утрг	Св. Вмч. Георгије	1886.
78.	Рибњак	Св. Василије Острошки	1886.
79.	Копиље	Вознесење	1886.
80.	Борковићи	Св. Јован Крститељ	1886.
81.	Крстац	Св. ап. Петар и Павле	1886.
82.	Књажевац	Св. Арх. Михаил	1887.
83.	Борак	Св. Арх. Михаил	1887.
84.	Мратиње	Св. Вмч. Георгије	1887.
85.	Безује	Св. Никола	1887.
86.	Црквице	Богојављење	1888.
87.	Лимјани	Св. Јован Крститељ	1888.
88.	Махала	Св. Параскева	1889.
89.	Беџијово	Св. Петар Цетињски	1889.
90.	Кличица	Св. Вмч. Георгије	1889.
91.	Плужине	Св. Јован Крститељ	1889.
92.	Колашин	Св. Вмч. Димитрије	1889.
93.	Илински До	Св. пр. Илија	1890.
94.	Сађевац	Св. Никола	1890.
95.	Улцињ	Св. Никола	1890.
96.	Чепурке	Рожд. Богородице	1890.
97.	Љешкопоље	Св. Вмч. Георгије	1890.
98.	Орах	Св. Три Јерарха	1890.
99.	Цетиње	Рожд. Богородице (на гробљу)	1892.
100.	Богетићи	Св. Вмч. Георгије	1892.
101.	Спуж	Св. Петар Цетињски	1892.
102.	Беџијово	Св. Никола	1892.
103.	Биоче	Успеније Богородичино	1892.
104.	Бобија	Св. Петар Цетињски	1893.
105.	Љуботињ	Св. Вмч. Димитрије	1893.

4. ПОДИГНУТИ ХРАМОВИ (наставак)

Тек. број	Мјесто	Храм	Година обновљења
106.	Мартиник	Св. Петар Цетињски	1893.
107.	Коњухе	Вознесење	1893.
108.	Страшевина	Св. Јован Крститељ	1893.
109.	Микулићи	Св. Никола	1894.
110.	Голубовци	Св. Параскева	1894.
111.	Раће	Св. пр. Илија	1894.
112.	Рубежа	Св. ев. Лука	1894.
113.	Поља	Благовијештење	1894.
114.	Горње Бријестово	Св. ап. Тома	1895.
115.	Убли	Вознесење	1895.
116.	Новаковићи	Св. Вмч. Георгије	1895.
117.	Глибавац	Св. Арх. Стеван	1895.
118.	Горња Брезна	Св. Никола	1896.
119.	Озринићи	Рождество Богородице	1896.
120.	Буковићи (Опут. Руд.)	Св. Игњатије	1897.
121.	Толоши	Св. Макавији	1897.
122.	Мартинићи	Св. Вмч. Георгије	1897.
123.	Мљетичак	Св. Јован Крститељ	1897.
124.	Пресјека	Вознесење	1897.
125.	Граб	Св. Никола	1898.
126.	Купиново	Св. Јован Крститељ	1898.
127.	Заврх	Рождество Богородице	1898.
128.	Риђани	Св. Никола	1898.
129.	Мајстори	Св. Тројица	1899.
130.	Мркојевићи	Св. пр. Илија	1899.
131.	Бериславци	Св. Вмч. Георгије	1899.
132.	Дучићи	Св. Вмч. Димитрије	1899.
133.	Липово	Св. Тројица	1899.
134.	Штитарица	Св. Арх. Михаил	1899.
135.	Никшић	Св. Василије Острошки	1900.
136.	Драгова Лука	Св. Никола	1900.
137.	Трса	Св. Вмч. Георгије	1900.
138.	Требаљево	Св. Арх. Михаил	1900.
139.	Горњи Цеклин	Св. Вмч. Георгије	1901.
140.	Слатина Поповић	Св. Симеон	1901.
141.	Бијела Рудина	Св. Јован Крститељ	1902.

4. ПОДИГНУТИ ХРАМОВИ (наставак)

Тек. број	Мјесто	Храм	Година обновљења
142.	Бандићи	Св. Јован Крститељ	1902.
143.	Грбавци	Св. Параскева	1902.
144.	Међужваље	Св. Вмч. Георгије	1902.
145.	Загрета	Св. Параскева	1903.
146.	Горњи Загарач	Св. Јован Крститељ	1903.
147.	Дабовићи	Св. Вмч. Георгије	1903.
148.	Стубица	Св. Арх. Михаил	1903.
149.	Вилусе	Св. ев. Матеј	1904.
150.	Реновац	Св. Никола	1904.
151.	Станиславци	Св. Никола	1904.
152.	Краље	Вознесење	1904.
153.	Балосаве	Св. Петар Цетињски	1905.
154.	Требаљево	Св. Јован Крститељ	1905.
155.	Очинићи	Св. Никола	1905.
156.	Црквине (Морача)	Св. Арх. Михаил	1905.
157.	Обзовица	Св. Василије Острошки	1906.
158.	Ожези	Св. пр. Илија	1906.
159.	Кочани	Св. Никола	1906.
160.	Расоватац	Св. Тројица	1907.
161.	Бијело Поље	Св. Вмч. Димитрије	1907.
162.	Бјелово Брдо	Вознесење	1909.
163.	Вуковци	Св. Тројица	1909.

Укупно обновљених и новоподигнутих вјерских објеката - манастира и цркава од 1860. до 1910:

- обновљених манастира	12
- подигнутих манастира	2
- обнов. храмова-цркава	112
- подигнутих храмова-цркава	163
Укупно:	289

Извор: *Педесет година на престољу Црне Горе 1860-1910*, Цетиње 1910, 93-116.

Иван КУСТУДИЈА

ЦЕРКОВНИЕ РЕФОРМЫ В ЧЕРНОГОРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Резюме

В слоистой национальной истории находятся многочисленные следы её прошлого. Это следы религии, веры, религиозных обрядов и святыней. Первые церковные здания черногорцам служили, кроме обрядов для сельских, семейных и племенных собраний ради договоров и решения вопросов совместного интереса.

Черногорская церковь во главе с Черногорской митрополией, во первых служила для организации освободительной борьбы и державы Черногории. Та историческая роль постепенно изменялась, так что церковь и её вся организация постепенно получают роль службы для общего народного просвещения и возрождения.

Особую часть в её истории представляет 19. век. В целой черногорской государственной политики того времени церковь имела своё место и роль. Меры в самой церковной жизни, общего организации церкви и положения священства, рассмотрелись через реформы те. все перемены. Совокупными напряжениями для постройки современной черногорской державы охватывается и постройка черногорской церкви, в которой грамотность и гуманизм давали приложение общему просвещению.

Во второй половине 19. века в Черногории случалась всеобщая церковная реформа, с целью реформировать при помощи церкви общие общественно-экономические и культурно-просветительные перерождения Черногории. О заботе и вкладе князя Николы, его правительства и церковных правителей в Черногории, для развития и модернизации церкви, кроме другого, говорят и данные о числе построенных церквей и монастырей, как о числе восстановленных. С 1860. до 1910. года построены 163 церкви и два монастыря, а восстановлено 112 храмов и 12 монастырей.